

А.Т. Ҳидоятуллаев
Ўзбекистон Республикаси
Бош прокуратурасининг
Олий ўқув курслари
катта ўқитувчиси

МАЖБУРИЯТЛАРНИНГ БАЖАРИЛИШНИ
ТАЪМИНЛАШ УСУЛИ СИФАТИДА – БАНК
КАФОЛАТИНИНГ АҲАМИЯТИ

Ижтимоий мунособатларни тартибга солувчи турли хил ҳуқуқ соҳаларининг доимий равишда жамият ривожланиши жараёнлари билан бевосита боғлиқлиги, унинг таъсири натижасида барча ҳуқуқ соҳалари ва институтларининг маълум бир маънода жамиятнинг асосини ташкил этувчи шахслар манфаатига хизмат қилувчи янги мазмундаги кўринишларини вужудга келишига асосий омил бўлиб хизмат қилади.

Жумладан, фуқаролик ҳуқуқий мунособатлар субъектларининг битим ёки шартнома юзасидан келиб чиқадиган ўз мажбуриятларини лозим даражада бажаришни таъминлаш борасида фуқаролик қонунчилигида мустаҳкамлаб қўйилган бир қанча усуллардан фойдаланган ҳолда кредитор олдидаги ўз мажбуриятларини тўлиқ ва белгиланган муддатда бажариш имконини беради. Фуқаролик кодексининг 22-бобида мажбуриятни таъминлаш усуллари сифатида неустойка, гаров, қарздорнинг мол-мулкини ушлаб қолиш, кафиллик, кафолат, закатат ҳамда қонун ҳужжатлари ёки шартномада назарда тутилган бошқача усуллар билан таъминланиши мумкинлиги таъкидлаб ўтилган. Мажбуриятларни бажаришни таъминлашнинг махсус усуларининг моҳиятига кўра, кредитор ўз мол-мулкини қарздорга тақдим этган ҳолда уни кредитлаштиради. Ўз навбатида кредитор қарздордан мажбуриятлар бажарилишини қўшимча тарзда таъминлаш мақсадида учинчи шахслар билан ўзаро келишишни талаб қилиб, уларга муайян турдаги эквивалентга эга бўлган иқтисодий кўринишдаги – *шахсий ёки реал кредит* тарзида намоён бўлади. Шахсий кредитда агарда қарздор кредитор олдидаги ўз мажбуриятини лозим даражада бажара олмаса, унинг ўрнига бажарилмаган мажбуриятни бажаришни учинчи шахс ўз зиммасига олади. Реал кредитда эса, маълум бир шахснинг алоҳида объекти ажратилиб, агарда қарздор кредитор олдидаги ўз мажбуриятини бажара олмаса, ушбу объект кредиторнинг барча талабларини қондиришга хизмат қилади¹.

Бугунги кунда мажбурият тарафлари ҳисобланган кредитор ва қарздор учун жуда қулай ҳисобланган мажбуриятларни таъминлаш усули сифатида кафолат яъни банк кафолати муҳим ўрин тутмоқда.

Банк кафолати фуқаролик – ҳуқуқий мажбуриятларни таъминлаш институти сифатида янги ҳисобланиб, иккинчи жаҳон урушидан кейин ҳалқаро савдонинг ривожланиши натижасида вужудга келди. Фуқаролик қонунчилигида банк кафолати – банк, бошқа кредит муассасаси ёки суғурта ташкилоти (кафил) бошқа шахс (принципал) нинг илтимосига кўра кафил ўз зиммасига олаётган мажбурият шартларига мувофиқ принципалнинг кредитори (бенефициар) пул суммасини тўлаш ҳақида ёзма талабнома тақдим этса,

пулни унга тўлаш ҳақида принципалга ёзма мажбурият беради. РФнинг Фуқаролик кодексига шарҳ берган муаллифлардан бири А.Л.Меламеднинг таъкидлашича, 1964 йилги Собиқ Иттифоқ давридаги фуқаролик қонунчилигида кафолат кафилга тенглаштирилган бўлиб, кафилга оид қоидалар кафолатга нисбатан ҳам татбиқ этилган¹. ФКнинг 299-моддаси мазмунига кўра, банк кафолати бир томонлама битим ҳисобланади. 1992 йил Ҳалқаро палата томонидан қабул қилинган кафолатни талаб қилиш оид қоидалар унификациясининг 2-моддасида кафолат – бу банк, суғурта ташкилоти ёки ҳар қандай юридик шахс ёки жисмоний шахснинг ҳар қандай кафолат ёки пул мажбуриятини ўзаро келишилган шартларга мувофиқ пул суммасини тўлаш ҳақидаги ёзма талабномани шу билан бирга бундан ташқари бир қанча ҳужжатларни (масалан, инженер ёки архитектор томонидан берилган сертификатлар ёки суд ва арбитраж қарорлари) тақдим этилиши орқали амалга оширилади. ФКдан фарқли ўлароқ, Унификация қоидаларида кафолатни тўғридан-тўғри ва контрагент турларидан иборат бўлиб, тўғридан тўғри кафолатда қарздор тўғридан-тўғри банкка мурожаат қилиб, кафолат беришини сурайди. Контрагент кафолатда эса мурожаат этилган банк бевосита ўзи кафолат бераолмайди ва у банк-эмитент ҳисобланиб, бошқа бир банк яъни, бажарувчи банкка мурожаат этиб бенефициар фойдасига пул тўловларини амалга ошириш вазифасини юклайди. Ҳалқаро банк амалиёти ва шартнома кафолатига оид унификациянинг 2-моддасига кўра, кафолатнинг бир қанча турлари мавжуд бўлиб: тендер кафолати, шартномани бажариш кафолати, тўловларни қайтариш кафолати каби турлари мавжуддир.

Юридик адабиётларда кафолат суммасини тўлаш механизмини амалга оширишга кўра иккита катта гуруҳга бўлинади: шартли кафолат ва кафолатли талабнома.

Шартли кафолатдаги суммани тўлашда бенефициар принципалнинг шартнома бўйича асосий мажбуриятларни бузганлиги, мажбуриятни ўз вақтида ва лозим даражада бажармаганлигини тасдиқловчи ҳужжатлар сифатида суд ёки арбитраж қарорлари ёки бошқа ҳужжатларни тақдим этиш орқали кафолатни амалга ошириш лозим. Шартли кафолатни олиш учун бенефициар ўзининг ҳуқуқларини исботлаш лозим. Ушбу кафолат тури шартнома кафолатига оид унификация қоидалари нормалари орқали тартибга солинади. Кафолатли талабнома шартли кафолатдан фарқли жиҳати шундан иборатки, унда бенефициарнинг пул суммасини тўлаш ҳақидаги ёзма талабномаси билан биргаликда кафолатда кўрсатиб ўтилган тегишли ҳужжатлар илова қилган ҳолда тақдим этиши билан амалга оширилади.

Юқоридаги ҳолатларга кўра баъзи олимларнинг таъкидлашича, банк кафолатининг мажбуриятларни таъминлаш усули сифатида қараш юзасидан турли фикрлари келтирилган. Е.А.Павлодскийнинг фикрича, банк кафолатини умуман мажбуриятларни таъминлаш усули сифатида қараш мумкин эмас, чунки банк кафолатини мажбуриятларни таъминлаш усули сифатида қараш мумкин. Масалан, қайтарилмаган қарз маблағларини суғурталашга нисбатан ҳам етарли

¹ См., о сущности и правовых личного и реального кредита: Хвостов В.М. Система римского права. –М., 1996. –С. 326–327.

¹ См.: Гражданский кодекс Российской Федерации. Ч. 1. Научная – практический комментарий. –С.570, 573–574.

асосларга эга эмас¹. Т.А.Фадлеевойнинг таъкидлашича, амалдаги банк кафолати олдинги қонунчиликдаги кафилнинг бир кўриниши сифатида қаралган кафолатдан принципал жиҳатдан ҳам фарқ қилиб, банк кафолати ва суғурта шартномасига ўхшаш ва фарқли томонлари ҳам мавжуд¹.

Кафолат институти хорижий мамлакатлар ҳуқуқий тизимида мулкӣ муносабатларни тартибга солишда кенг қўлланилиб, у ўзининг мустақиллик характериға эга бўлиб, асосий шартноманинг ҳақиқий эмас деб топилиши ҳам унинг тугатилишиға асос бўлмайди.

Банк кафолати муносабати субъектлари кафил, принципал, бенефициардан иборатдир. Қонунчиликка кўра, кафил бўлиб банк, суғурта ташкилоти ва кредит муассасаси бўлиши мумкин. Агар кафолатда бошқача тартиб назарда тутилган бўлмаса, у берилган кундан эътиборан кучға киради. Айнан кафолатнинг берилиш кафил ва бенефициар ўртасида вужудға келадиган мажбурият муносабатларига нисбатан юридик факт ҳисобланади.

Банк кафолатининг бошқа мажбурият таъминлаш усулларида асосий фарқи шундаки, у асосий мажбуриятдан мустақил тарзда амалға оширилади. Кафилнинг бенефициар олдидаги кафолатда назарда тутилган мажбурият улар ўртасидаги муносабатларда бажарилишини таъминлаш учун шу кафолат берилган асосий мажбуриятға, гарчи кафолатда ушбу мажбуриятға ҳавола қилинган бўлса-да, боғлиқ эмас. Кафил бенефициар олдидаги мажбуриятини тўлиқ амалға ошириши лозим. Банк кафолати қўйидаги ҳолатларда ҳам амалда бўлади:

- асосий мажбуриятлар тугатилганда ёки ўзгартирилганда;
- асосий мажбуриятлар ҳақиқий эмас деб топилган тақдирда;
- кафилға асосий мажбуриятға боғлиқ равишда бенефициар томонидан келтирилган талабға нисбатан эътироз билдиришға ҳақли эмас;
- принципалнинг ҳар қандай талаби ёки эътирозига биноан кафил бенефициар олдидаги ўз мажбуриятини бажармаслик учун асос қилиб кўрсатиши мумкин эмас;
- агар бенефициарнинг талаби қондирилгунға қадар кафолат билан таъминланган асосий мажбурият батамом ёки унинг тегишли қисми бажарилганлиги ёхуд бошқа асосларға кўра, бекор бўлганлиги ёнки ҳақиқий эмас деб топилган тақдирда ҳам бенефициарнинг тақрорий талабига кўра амалға оширилиши лозим.

Агар кафолатда бошқача тартиб назарда тутилган бўлмаса, у кафил томонидан қақриб олиниши мумкин эмас. Кафолат бўйича бенефициарға тегишли бўлган кафилға талаб қўйиш ҳуқуқи, агар кафолатда бошқача тартиб назарда тутилган бўлмаса, бошқа шахсға ўтказилиши мумкин эмас. Ушбу моддада кўрсатилган ҳолатлар диспозитив характерға эга бўлиб, томонлар кафолатда ўз ҳуқуқларини бошқа шахсға ўтказиш ҳолатларини кўрсатиб ўтишлари лозим бўлади. Бенефициарнинг кафолат бўйича пул суммасини тўлаш ҳақидаги талаби кафолатда кўрсатилган ҳужжатларни илова қилган ҳолда кафилға ёзма равишда тақдим этилиши керак. Талабда ёки унга

иловада бенефициар принципалнинг таъминлаш учун кафолат берилган асосий мажбуриятни бузиши нимадан иборатлигини кўрсатиши керак. Бенефициарнинг талаби кафолатда белгиланган муддат тугагунча кафилға тақдим этилиши керак. Амалдаги Фуқаролик кодексида банк кафолатининг шакли юзасидан аниқ бир фикр билдирилмаган, лекин бенефициар албатта кафил ёзма ҳужжатларни тақдим этиши лозим шу сабабли юқоридаги ҳолатлардан хулоса қилиш мумкинки, банк кафолати албатта ёзма тартибда тузилиши шарт бўлиб унда бенефициар тақдим этиши лозим бўлган ҳужжатлар руйхати назарда тутилган бўлиши бундан ташқари банк кафолати учун жуда муҳим бўлган шартлар унинг амал қилиш муддати ва тўланиши шарт бўлган пул миқдори кўрсатилиб ўтилади. Кафолатни дастлабки тарзда талаб қилишға оид бўлган унификациянинг 3-моддасида кўрсатилишича, барча кафолатларда кўрсатилиш лозим бўлган шартлар : 1) принципалнинг номи 2) бенефициарнинг номи 3) кафилнинг номи 4) кафолат беришин асосий шартномаға ҳавола қилинганлиги тўғрисида 5) тўланадиган пул миқдорининг максимал миқдори 6) кафолат берилган муддат 7) тўловни амалға ошириш асослари

Бундан ташқари, Г.А.Аванесовойнинг таъкидлашича, кафолат мажбуриятида ушбу шартларнинг мавжуд эмаслиги уни ҳақиқий эмас деб топилишиға асос бўлади: принципалнинг номи; кафолат бўйича тўланадиган пул миқдори; кафолатнинг муддати². Шу билан биргаликда Л.Г.Ефимовойнинг таъкидлашича, томонларнинг банк кафолати бўйича қўйидаги шартларни ўзаро келишиб олмасликлари тузилган битимни ҳақиқий эмас деб топишлариға асос бўлиши мумкин: бенефициарнинг номи; принципалнинг номи; кафолатнинг асосий мажбуриятға ҳавола этилганлиги³. Албатта банк кафолатида унинг муддатини блегиллаш муҳим урин эгаллайди, чунки келгусида аввало бенефициарнинг талаб қилиш ҳуқуқини ҳимоя қилиш ва шу билан биргаликда кафилға нисбатан асоссиз ёзма талаб билан мурожаат этиш ҳолатларини олдини олади.

Кафил бенефициарнинг талабини олганидан сўнг бу ҳақда дарҳол принципални хабардор қилиши ва унга талабнинг нусхасини барча тегишли ҳужжатлар билан топшириши керак. Кафил бенефициарнинг талабини унга илова қилинган ҳужжатлар билан бирға кафолатда кўрсатилган муддатда кўриб чиқиши, муддат кўрсатилмаганда эса - мутаносиб муддатда бу талаб ҳамда унга илова қилинган ҳужжатлар кафолат шартларига мос келиши ёки келмаслигини аниқлаш учун оқилона жонкуярлик кўрсатиши керак. Ушбу ҳолатларни келиб чиққан низоларни ҳал қилаётганда албатта инобатға олиш зарурдир. Агар бенефициарнинг талаби ёки унга илова қилинган ҳужжатлар кафолат шартларига мос келмаса ёхуд кафилға кафолатда белгилаб қўйилган муддат тамом бўлганидан кейин тақдим этилган бўлса, кафил бенефициарнинг талабини қондиришни рад этади. Кафил бенефициарнинг талабини қондиришни рад этганлиги ҳақида уни дарҳол хабардор қилиши шарт.

¹ Павлодский Е.А. Обеспечение исполнения обязательств поручительством // Закон. – М., 1995. – № 5. – С.25.

² Гражданское право: Учебник. Ч.1 / Под ред. Ю.К.Толстого и А.П.Сергеева. – М., 1996. – С.531.

² Аванесова Г.А. Применение банковской гарантии в товарном обороте: Автореферат кандидатский диссертации. – М., 1999. – С.15.

³ Ефимова Л.Г. Банковские сделки // Комментарии законодательства и арбитражной практики. Юридическая фирма "Контракт". – М.: "ИНФРА-М", 2000. – С.276.

Агар бенефициарнинг талаби қондирилгунга қадар кафолат билан таъминланган асосий мажбурият батамом ёки унинг тегишли қисми бажарилганлиги ёхуд бошқа асосларга кўра бекор бўлганлиги ёнки ҳақиқий эмас деб топилганлиги кафилга маълум бўлиб қолса, у бу ҳақда дарҳол бенефициарга ва принципалга хабар бериши шарт. Кафолатда назарда тутилган кафилнинг бенефициар олдидаги мажбурияти кафолат берилган суммани тўлаш билан чекланади. Кафолат бўйича мажбурият бажарилмаганлиги ёки лозим даражада бажарилмаганлиги учун кафилнинг бенефициар олдидаги жавобгарлиги, агар кафолатда бошқача тартиб назарда тутилган бўлмаса, кафолат берилган сумма билан чекланмайди. Агарда кафил бенефициар олдидаги ўз мажбуриятини лозим даражада бажармаса ёки тўловни кечиктирса, у фуқаролик қонунчиик асосларига кўра, пул мажбуриятларини бажармаганлик қоидаларига жавобгар бўлади.

Кафилнинг кафолат бўйича бенефициар олдидаги мажбурияти қуйидаги ҳолларда бекор бўлади:

1) кафолат берилган сумма бенефициарга тўланиши;

2) кафолатда белгиланган муддатнинг тамом бўлиши;

3) бенефициар кафолат бўйича ўз ҳуқуқларидан воз кечиши ва уни кафилга қайтариб бериши оқибатида;

4) бенефициар кафилни унинг мажбуриятларидан озод қилиши ҳақида ёзма ариза бериш йўли билан кафолат бўйича ўз ҳуқуқларидан воз кечиши оқибатида. Кафил мажбуриятининг ушбу модда биринчи қисмининг 1, 2 ва 4-бандларида кўрсатилган асослар бўйича бекор қилиниши унга кафолат қайтариб берилган ёки қайтариб берилмаганлигига боғлиқ бўлмайди.

Кафолат бекор бўлганлигидан хабар топган кафил дарҳол бу ҳақда принципални хабардор қилиши керак. Кафилнинг принципалдан кафолат бўйича бенефициарга тўланган суммаларни регресс тартибда тўлашни талаб қилиш ҳуқуқи кафилнинг принципал билан бажариш юзасидан кафолат берилган келишувида белгилаб қўйилади. Агар кафилнинг принципал билан келишувида бошқача тартиб назарда тутилган бўлмаса, кафил бенефициарга кафолат шартларига номувофиқ тарзда ёки кафилнинг бенефициар олдидаги мажбуриятни бузганлиги учун тўланган суммаларни қоплашни принципалдан талаб қилишга ҳақли эмас. Ушбу ҳолат юзасидан айрим олимларнинг фикрича, фақатгина принципал билан кафил ўрасида шундай келишув бўлган тақдирдагина кафил принципалдан регресс талабларни қўйиш мумкинлигини таъкиллашади¹. Витрянский В.В. фикрича, эса улар ўртасида ўзаро келишув бор ёки йўқлигидан қатъи назар, кафил принципалга регресс талаблирин қўйишга ҳақли, чунки бу битим ҳақ эвазига тузиладиган битим ҳисобланиб келинади бундан ташқари принципалнинг кафилга нисбатан унинг талабларини қондирмаслиги фуқаролик ҳуқуқи адолатлилиқ принципларига зид ва принципалнинг асоссиз бойишига олиб келади².

Хулоса ўрнида шуни таъкидлаш жоизки, банк кафолати мажбуриятни таъминлаш усуллари ичида ўзининг алоҳида белги ва хусусиятларига эга бўлиб, мажбурият иштирокчилари учун ўз мажбуриятларини тўлиқ бажаришда муҳим аҳамиятга эга ва шу билан бирга барча учун қулайдир.

¹ Комментарий к Гражданскому кодексу Российской Федерации (часть первая) / Под ред. Т.Е. Абовой, А.Ю. Кабалкина). – М.: "Юрайт", 2002.

² Брагинского М.И., Витрянского В.В. Договорное право. Общие положения. – Книга 1. – М.: "Статут", 2001.